

HOEZO? WAT BEDOEL JE?

Vaag taalgebruik als mogelijkheid van verzet

Richard de Brabander

Een tijd geleden liep ik over de schoolgang en hoorde ik drie studenten sociaal werk hun gespreksassessment voorbereiden. Een van hen zei: 'Je moet niet zeggen dat ze kwetsbaar is. Dat mag niet.' Waarop de ander inbracht: 'Nee, je moet gewoon vragen naar wat ze nog wel kan.'

In dit onderonsje komen een aantal normatieve vooronderstellingen van het beroep van sociaal werk helder aan de oppervlakte. Het gesprek bevat niet alleen normatieve aannames over 'kwetsbaarheid', maar ook over positief taalgebruik. Iemand aanspreken op zijn kwetsbaarheid zou die persoon kunnen kwetsen, omdat diegene zichzelf helemaal niet als kwetsbaar ziet en zich tekortgedaan, beledigd of vernederd voelt. Deze manier van aanspreken strookt volledig met de normatieve uitgangspunten van het beroep. Die staan namelijk geheel in het teken van het respecteren van menselijke waardigheid en het versterken van de mogelijkheden en krachten van individuen of groepen (Buitink & Steenmeijer, 2018). Individen en groepen spreken we daarom aan op hun zelfredzaamheid, eigen regie of eigen kracht.

Het gesprek tussen de studenten laat ook zien dat de wijze van aanspreken berust op bepaalde conventies of gewoonten binnen het sociaal werk. In feite leren zij, en wij allemaal, volgens conventies te spreken en te handelen, dat wil zeggen te herhalen wat al gezegd en gedaan is.

Maar 'wie spreekt als de conventie spreekt?' Die boeiende vraag stelt filosoof Judith Butler (hen/hun) in hun boek over *hate speech* en vrije meningsuiting (Butler, 2007, p. 43). Butler, die vooral bekend werd vanwege hun werk over *gender* en *queer politics*, zoekt naar de mogelijkheid van een opstandige taal (*excitable speech*) als antwoord op kwetsende en haatdragende taal. Nu wil ik beslist niet beweren dat iemand kwetsbaar noemen gelijk staat aan *hate speech*. Niettemin biedt Butler inzicht in hoe taal werkt en ons kan kwetsen, ook als het niet gaat om racistische en haatdragende uitingen. Butler laat zien dat verantwoord taalgebruik niet bestaat in het navolgen van conventies (integendeel zelfs), maar in het doorbreken daarvan. Interessant is dat hen daarbij stelt dat kwetsend taalgebruik een instrument van verzet kan worden door de

taal op een afwijkende manier te herhalen. Zou dat ook niet voor vaag taalgebruik kunnen gelden?

Taaldaden

Hoe kan een opmerking ons kwetsen?

Goed om op te merken dat Butler deze vraag niet benadert vanuit een psychologie of de intenties van de spreker, maar vanuit de werking van taal. Zeggen we dat een opmerking kwetst, dan nemen we aan dat taal kan handelen, iets doet: 'Wat je zegt dat raakt me'. Taal kan kwetsen zonder dat daar kwaadwillende bedoelingen achter zitten. Geven we iemand feedback, dan kan diegene van slag raken, zich beledigd voelen. Niet alleen vanwege de inhoud, maar ook door de manier waarop die feedback wordt gegeven. Maar iemand kan die feedback ook onverschillig laten.

Feedback geven, beledigen, bevelen, beloven, bedanken, dopen zijn voorbeelden van zogenaamde taalhandelingen of taaldaden. In de *speech act theory* worden directe en indirecte taaldaden onderscheiden. 'Ik open de vergadering' of 'Ik doop u in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest' zijn directe taaldaden. We doen onmiddellijk wat we zeggen; spreken en doen vallen samen. De uitspraak is de opening en de doop. Een uitspraak als 'Ik beloof je morgen te bellen' is ook een taaldaad. Maar hier vallen spreken en doen niet direct samen. Hier is sprake van een indirecte taaldaad, omdat het doen van een belofte niet betekent dat die belofte op het moment zelf wordt nagekomen.

Taaldaden zijn niet waar of onwaar; zij slagen of mislukken. Of een taaldaad slaagt hangt niet af van de spreker, als wel van de

'conventionele ruimte' waarin een spreker (h)erkend wordt als iemand die recht van spreken heeft. Steek ik in het café mijn hand in het water met de woorden 'Ik doop u...', dan zullen omstanders dat niet als een doop erkennen, hooguit als een flauwe grap. Evenmin gaat het recht van de spreker vooraf aan de opening of doop. Iemand is pas voorzitter op het moment dat hij de vergadering opent en door anderen als voorzitter (h)erkend en toegesproken wordt. Die anderen zouden ook kunnen weigeren de spreker als voorzitter te (h)erkennen. Datzelfde geldt ook voor hatelijke opmerkingen die anderen kunnen kwetsen. Stel dat ik in het café tegen iemand jolig zeg: 'Hé, dikzak, schuif eens op', dan kan diegene zich gekwetst voelen, ook al heb ik die intentie niet. Heb ik die intentie wel, dan wil dat nog niet zeggen dat de ander zich beledigd voelt. Die kan ook de schouders ophalen en mijn botte opmerking van zich af laten glijden en denken: 'Wat een sukkel'. Ik word dan niet (h)erkend als iemand die bij machte is hem of haar te kwetsen.

Het effect van taaldaden staat dus niet op voorhand vast, ook niet als het gaat om directe taaldaden. Dat is voor Butlers politieke inzet van opstandige taal cruciaal. Het voert hier te ver om in te gaan op hun analyse van rechterlijke uitspraken over racistische uitingen en militairen in het Amerikaanse leger die vertellen dat zij homoseksueel zijn. Hen merkt op dat rechters voor het juridisch inperken van vrije meningsuiting een beroep doen op het model van directe taaldaden. Door een uitspraak gelijk te stellen met gedrag omzeilen rechters het recht op vrije meningsuiting.

Het brandend kruis valt wel onder het recht van vrije meningsuiting, maar het uit de kast komen van de militairen niet. Maar waarom een brandend kruis in de tuin van een zwart gezin als indirecte taaldaad wordt beoordeeld – het gezin hoeft zich niet bedreigd te voelen – en een militair die zegt dat hij homoseksueel is als een directe taaldaad, kan niet uit die taaldaden zelf worden afgeleid. Welke betekenis een ander aan de uiting geeft ligt niet vast. Iedere uiting kan als kwetsbaar worden opgevat.

Door cliënten en burgers aan te spreken op hun zelfredzaamheid motiveren professionals en de overheid hen om op een bepaalde manier over zichzelf of hun situatie na te denken

Dat risico en de onenigheid die daarover kunnen ontstaan, horen bij een democratie. Daarom pleit Butler ervoor vast te houden aan de mogelijkheid dat taaldaden kunnen mislukken.

Als conventies spreken

Cliënten hoeven zich dus niet gekwetst te voelen als zij als kwetsbaar worden aangesproken. Omgekeerd kunnen zij zich gekwetst voelen wanneer zij worden aangesproken op hun zelfredzaamheid, eigen kracht en eigen regie. Uitspraken als ‘Wat kunt u zelf?’, ‘Wie wil er nou niet zelfredzaam zijn?’ staan niet op zichzelf, maar markeren de overgang van de verzorgingsstaat naar de participatiesamenleving en reguleren onze blik op de werkelijkheid en hoe we ons tot onszelf en anderen verhouden (Garrett, 2018). Ze klinken ons ook bekend en als vanzelfsprekend in de oren, omdat zij op een rituele manier de

uitgangspunten herhalen die het beleid en de praktijk vormgeven. Juist omdat het een wijdverbreid verhaal is dat al vele malen en voor langere tijd wordt herhaald, kan de aanspreking werken. Of een aanspreking het gewenste effect heeft hangt dus niet af van de intenties, maar van de conventies. Zou een enkele professional een cliënt aanspreken op zijn eigen kracht en zelfredzaamheid, dan zal dat weinig effect hebben. Geen enkele taalhandeling staat los van ‘een rituele keten van steeds nieuwe betekenisverleningen waarvan oorsprong en einde niet vastliggen en nooit vastgelegd kunnen worden’ (Butler, 2007, p. 30).

Door cliënten en burgers aan te spreken op hun zelfredzaamheid – ‘Wat kunt u zelf doen? En wat kunnen uw burens, familie of vrienden doen?’ – motiveren professionals en de overheid hen om op een bepaalde manier over zichzelf of hun situatie na te denken. Op hun beurt worden professionals aangesproken op hun professionaliteit: ‘Werk jij al volgens de uitgangspunten van de Wmo? Hoe spreek jij cliënten aan op hun zelfredzaamheid? Hoe zet jij je cliënten in hun kracht? In deze cursus leer je hoe je dit kunt doen.’ We worden dus niet alleen door concrete anderen aangesproken. Ook congressen, symposia, trainingen, studieboeken, tijdschriften, beleidsstukken, visies van instellingen en (sociale) media spreken ons impliciet aan op hoe we ons tot die uitgangspunten zouden moeten verhouden. Zo oefenen zij, zo zullen we zien, stilzwijgend censuur uit.

‘Zelfredzaamheid’ en ‘eigen regie’ zijn normatieve begrippen en belichamen een beleidsideaal op basis waarvan burgers en professionals zelf worden aangesproken.

Wie zich aangesproken voelt en daarnaar handelt, spreekt volgens de conventies.

Fundamenteel afhankelijk en kwetsbaar

We leren over onszelf en onze situatie nadenken in een taal en op een manier die niet van onszelf is. Voor het verhaal over onszelf zijn we fundamenteel afhankelijk van een taal die niet van onszelf is. De taal is er eerder dan wij en we delen haar met anderen. Zou dat niet zo zijn, dan zouden

Nick Fancher, Unsplash.

we elkaar in het geheel niet kunnen aanspreken. Dat maakt ons van meet af aan kwetsbaar voor taal, aldus Judith Butler. We kunnen namelijk niet volledig zelf bepalen wat we zeggen en wat de betekenis daarvan is.

Hier stuiten we op een centraal idee in hun werk: dat we voor ons bestaan en wie of wat we zijn radicaal afhankelijk zijn van anderen om ons uit te drukken. Die anderen zijn niet alleen concrete anderen (ouders, onderwijzers, partners). Butler verwijst algemener naar de materiële en sociale infrastructuur waarvan we deel uit maken en die we nodig hebben om ons te voeden, te leren, te reizen, te zorgen en ons uit te drukken. Deze 'afhankelijkheid' of interdependentie is volgens hen fundamenteel, omdat we zonder de ander niet kunnen bestaan. We kunnen ons niet tegen deze afhankelijkheid beschermen of daarvan loskomen, want in relatie tot anderen ontwikkelen en vormen we ons en worden we wie we zijn. Deze interdependentie maakt ons bestaan mogelijk én tegelijkertijd kwetsbaar, omdat we die relatie niet kunnen controleren en er altijd de mogelijkheid van geweld, conflict en machtsmisbruik in schuilt.

Door mensen of groepen 'kwetsbaar' of 'zelfredzaam' te noemen plaatsen we hen in een bepaalde maatschappelijke positie. Daarbij komt dat begrippen als 'kwetsbaarheid' en 'zelfredzaamheid' geen eenduidige betekenis hebben en normatieve aannames bevatten over hoe we ons tot onszelf en anderen moeten verhouden. Juist dat is reden om stil te staan bij wat we bedoelen als we spreken van eigen regie, zelfredzaamheid en kwetsbaarheid. Wat zeggen we eigenlijk als we iemand kwetsbaar noemen? Zeggen

we dat diegene niet zelfredzaam is of dat diegene wordt gemarginaliseerd? Zeggen we dat de persoon in kwestie zelfredzamer moet worden of dat de structurele oorzaken die hem kwetsbaar maken moeten worden veranderd?

Stilzwijgende censuur

De studenten mogen weliswaar de cliënt niet 'kwetsbaar' noemen, maar anders dan in het Amerika van Donald Trump, is van een wettelijk verbod of overheidsensuur geen sprake. Hoe komt het dat de studenten het toch zo ervaren dat ze cliënten niet 'kwetsbaar' mogen noemen?

Om dit te verklaren doe ik weer een beroep op Butler. Een goede verklaring wordt geboden door wat hun 'stilzwijgende censuur' noemt (Butler, 2007). De stilzwijgende censuur controleert niet de spreker, maar het spreken. Zij bakent de conventionele ruimte van het spreken af waarbinnen we (leren) spreken en maakt een onderscheid tussen wat wel en niet gezegd kan worden, dat wil zeggen: wat een zinvolle uitspraak is, wat we serieus horen te nemen en waarop we een cliënt, professional of student horen aan te spreken. De stilzwijgende censuur oefent geen negatieve macht uit door uitspraken wettelijk te verbieden, maar een positieve macht door ons aan te spreken op en daarmee te reguleren hoe we ons tot onszelf, anderen en ons beroep of eigen situatie leren te verhouden. Die conventies schrijven voor dat mensen worden aangesproken op hun eigen kracht, zelfredzaamheid, eigen regie en mogelijkheden. Het verhaal dat we over onszelf vertellen, wie of wat we zijn weerspiegelt onvermijdelijk conventies die bestaande machtsverhoudingen uitdrukken.

Door de uitgangspunten steeds te herhalen gaan zij als vanzelf spreken. Die rituele kant vereist amper dat we stilstaan bij wat we zeggen. Degenen die de conventies herhalen kunnen zich uiten in slogans die geen uitleg behoeven, terwijl zij die daarvan afwijken heel wat hebben uit te leggen. Stellen cliënten de aanspraak die op hun zelfredzaamheid of eigen kracht wordt gedaan ter discussie, dan worden zij al snel als lastig of onhandelbaar gezien. Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak (2018) beschrijven hoe professionals cliënten aanspreken door gewenst gedrag te prijzen en negatief gedrag te negeren. Dat leidt ook tot een onderscheid tussen 'goede' en 'lastige' cliënten. Goede cliënten zijn cliënten die meewerken, lastige degenen die niet werken en ongemotiveerd zijn. Het onderscheid tussen lastige en goede cliënten of burgers is niet neutraal, maar normatief. Het is een effect van de manier waarop zij worden aangesproken. Sociaal professionals en beleidsmedewerkers zouden zich er bewust van moeten zijn dat hun typering niet een werkelijkheid beschrijven, maar mede creëren en bepalen wat normaal en gewenst is. Door hun oordelen als objectief te zien, reproduceren zij bestaande machtsstructuren. Herkent de cliënt zich niet in dat oordeel, dan zal dat juist als een bevestiging van zijn onwil om mee te werken gelden. En kom dan nog maar eens van het etiket 'lastig' af.

Conventies spreken nagenoeg vanzelf en bieden weinig ruimte voor reflectie of tegenspraak – wie wil er nou niet zelfredzaam zijn!? (De Brabander, 2014; Van der Zwaard, 2021). *Welfare words* als 'zelfredzaamheid', 'eigen regie', 'eigen kracht',

‘samenredzaamheid’, of ‘veerkracht’ hebben in de woorden van Paul Frissen een ‘immanente rechtvaardigheid’ (Frissen, 2007, p. 53) en behoeven geen nadere uitleg. Spreekt een bestuurder vol overtuiging over het bevorderen van eigen kracht, dan is er ongetwijfeld ruimte om een kritische vraag te stellen over hoe we de mensen in hun eigen kracht kunnen zetten en welke middelen daarvoor beschikbaar zijn. Maar het is natuurlijk niet de bedoeling om te vragen: ‘Wat zeg je nou eigenlijk? Wat bedoel je met eigen kracht? Het klinkt allemaal nogal vaag.’ Maar voor een respectvolle benadering van mensen en groepen is het essentieel die vraag te stellen.

Verantwoordelijkheid

Spreeken we volgens de conventies, weten we dan wel wat we zeggen en dat we deze herhalen? Praten we niet maar wat gedachteloos na wat zo vanzelfsprekend lijkt? En spreken conventies vanzelf, kunnen we dan verantwoordelijk worden gehouden voor wat we zeggen en waarop we anderen aanspreken? Zijn wij enkel de spreekbuis van de conventies? En leidt het ritueel herhalen niet tot vage taal?

We worden weliswaar volgens conventies aangesproken, maar dat betekent niet, zo zagen we eerder, dat deze per definitie slagen en ons volledig bepalen. We kunnen anderen aanspreken op hun zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid, maar dat wil niet automatisch zeggen dat die aanspreking het gewenste effect heeft en we daarvan niet kunnen afwijken. Wij worden weliswaar gevormd door de taal die niet van onszelf is, maar dat houdt niet in dat ons bestaan daartoe wordt geredu-

ceerd. Onze verantwoordelijkheid bestaat in hoe we met de taal die niet van onszelf is, omgaan. Spreken we anderen aan met een beroep op conventies en herhalen we ritueel wat anderen zeggen, dan nemen we op geen enkele manier verantwoordelijkheid voor wat we zeggen. Behalve dan misschien door erop te wijzen dat het nu eenmaal gewoon is anderen op hun zelfredzaamheid aan te spreken: ‘Wat zou je daar nu tegen kunnen hebben? Iedereen wil toch zelfredzaam zijn?’

Niet het beroep op zelfredzaamheid of eigen kracht is kwetsend, maar het ritueel en gedachteloos aanspreken van cliënten op hun zelfredzaamheid

En dat brengt mij tot slot weer bij de studenten die elkaar op het hart drukten het woord ‘kwetsbaar’ niet te gebruiken. De reden is, zo vermoed ik, dat zij daarmee de cliënt (kunnen) kwetsen of beledigen. Volgens Judith Butler kwetsen we anderen door hen aan te spreken op iets waarin zij zich niet herkennen. Maar dat geldt ook wanneer we cliënten aanspreken op hun eigen kracht of zelfredzaamheid. Of misschien juist dan. Want niet het beroep op zelfredzaamheid of eigen kracht is kwetsend, maar het ritueel en gedachteloos aanspreken van cliënten op hun zelfredzaamheid.

Onze verantwoordelijkheid bestaat erin dat we stilstaan bij wat we zeggen en kritisch bevragen wat we citeren. Beseffen we hoezeer ons spreken, denken en handelen onopgemerkt (be)geleid wordt door conventies, dan is dat een reden temeer om kritisch te kijken naar hoe zij doorwerken

P.A.U.L.A., Unsplash.

in zowel beleid als praktijk. Daarom is het voor Butler van belang om dat wat vanzelfsprekend lijkt, te bevragen. Hun kritische vraag beperkt zich niet tot de middelen om mensen zelfredzaam te maken, maar stelt het uitgangspunt zelf ter discussie. Het ritueel herhalen van conventies reproduceert bestaande machtsstructuren, depolitiseert het waardenconflict en verhuult de morele verwachtingen die achter welfare words schuilgaan. Door de wil tot zelfredzaamheid en eigen regie te universaliseren wordt elke politieke discussie daarover uitgesloten, worden burgers steeds weer vastgepind en aangesproken op *hun* gebreken en *hun* verantwoordelijkheid daaraan te werken. Structurele oorzaken die hen marginaliseren blijven daarmee buiten schot. Beseffen sociaal professionals dat conventies niet universeel zijn, maar tijdelijk en in andere contexten andere betekenis kunnen krijgen, dan kunnen zij dominante betekenissen bevragen en ruimte creëren waarin burgers zich meer gehoord en serieus genomen voelen.

Vage taal als mogelijkheid van verzet

Leidt het ritueel gebruik van conventioneel taalgebruik niet tot vage taal? Bestaat vaag taalgebruik er niet juist in dat we volgens conventies spreken zonder goed na te denken wat we zeggen? Dit rituele gebruik brengt zijn eigen vanzelfsprekendheid voort. En vanzelfsprekend zijn begrippen wanneer we er niet langer bij stilstaan (Verhoeven, 1968). Begrippen als 'zelfredzaamheid', 'eigen regie', 'veerkracht' liggen voor in de mond en worden in beleid en in de praktijk van het sociaal werk gebruikt alsof iedereen weet wat ermee wordt bedoeld

(De Brabander, 2014; Van der Zwaard, 2021). Zo lang zij vaag blijven, is het effect dat verantwoordelijkheid voor zelfredzaamheid bij individuen ligt.

Zolang we begrippen en uitgangspunten ritueel herhalen en niet stilstaan bij de vraag wat ze eigenlijk betekenen, kunnen vage containerbegrippen fungeren als een strategie die beleidsidealen objectieveert en depolitiseert. Tegelijkertijd biedt vage taal de mogelijkheid tot verzet. Juist omdat de aanspreking kan mislukken en niet op voorhand vaststaat welke betekenis de ander daaraan toekent ontstaat de mogelijkheid om vraagtekens te zetten bij wat wordt gezegd, dat wil zeggen voor een excitable speech: een opstandige taal die niet louter citeert. Opstandige taal is een herhaling die het rituele gebruik en de vanzelfsprekendheid van begrippen problematiseert (Butler, 2007, p. 202).

Het ondermijnen van vage taal door het te herhalen is wellicht vrij eenvoudig. Denk aan een cliënt die met een beroep op eigen regie riposteert: 'Wie ben jij om mij te zeggen wat ik moet doen. Dat bepaal ik zelf wel.' Spreekt hier de lastige cliënt? Het is, zoals zo vaak gebeurt, te gemakkelijk om de kritiek die in zijn uitspraak ligt besloten, te psychologiseren tot weerstand. Laten we zijn uitspraak opvatten als een vraag die van eigen regie een politieke kwestie maakt: waar begint en eindigt de eigen regie en wie bepaalt dat? Met zijn opstandige taal creëert de cliënt een politieke verdeeldheid die essentieel is voor de democratie. In dat opzicht kunnen veel sociale professionals en beleidsmakers een voorbeeld aan die cliënt nemen.